

תורת אמך

ביאורי סוגיות והדרכה לימודית

מסכת ברכות -

פרק תשיעי

ברכות הראיה

סוגיה כה: הנהגת בית הכסא

נכתב בסייעתא דשמיא

על ידי

אליהו מאיר ליפשיץ

ב"ר חיים שמאי ז"ל

ישיבת ברכת משה, מעלה אדומים

סוגיה כה: הנהגת בית הכסא

רקע

הגמ' מאריכה בדפים שלפנינו במילי דאגדתא. תוך כדי כך מביאה הגמ' דינים המובאים בשו"ע [סי' ג] תחת הכותרת "הנהגת בית הכסא". הרמב"ם מפצל את הדינים לשני ספרים - להלכות דעות בספר המדע, ולהלכות בית הבחירה בספר עבודה. חלוקה זו מלמדת על מהות ההלכות.

מקורות

- א. גמ' סא-סב: "ואמר רב הונא אמר רב משום ר' מאיר לעולם יהיו... היום בהר ה' יראה"
- ב. גמ' ה: "תניא אבא בנימין אומר על שני דברים... והנה תומים בכטנה"
- ג. תוס' סא: ד"ה רבי רי"ף מד:-מה. "מתני' לא יקל אדם... סילון החוזר מביא את האדם לידי ירקון"
רא"ש סי' כח
- ד. רש"י ה: ד"ה צפון לדרום
תוס' ה: ד"ה כל
קיצור פסקי הרא"ש פרק א סי' ז, "... ויהיו לו בנים זכרים"
ה. רמב"ם הל' דעות פ"ה הל' א, ו
הל' בית הבחירה פ"ז הל' א, ז-ט
ו. שו"ע סי' ג, ומשנה ברורה

הסבר הסוגיה

הנפנה ביהודה - לא יפנה מזרח ומערב אלא צפון ודרום, ובגליל - צפון ודרום אסור מזרח ומערב מותר, ורבי יוסי מתיר, שהיה רבי יוסי אומר לא אסרו אלא ברואה. רבי יהודה אומר: בזמן שבית המקדש קיים - אסור, בזמן שאין בית המקדש קיים - מותר. רבי עקיבא אוסר בכל מקום. [ברייתא סא:]

הגמ' מביאה שתי ברייתות לגבי הכיוון שאדם נפנה בו, בברייתות הללו חמש דעות: תנא קמא: אסור להפנות לרוח שבו המקדש, ביהודה אסור מזרח ומערב, ובגליל אסור צפון ודרום.

רבי יוסי: אסור להפנות לכיוון המקדש, רק במקום שרואהו, ורק בזמן שבית המקדש קיים.

רבי יהודה: אסור להפנות לכיוון המקדש אפילו במקום שלא רואהו, אך האיסור הוא רק בזמן שבית המקדש קיים.

חכמים: אסור להפנות לכיוון המקדש, אפילו כשלא רואהו, ואפילו בזמן הזה [רש"י ד"ה איכא].

רבי עקיבא: אסור להפנות בכל מקום.

הגמ' מקשה ששיטת רבי עקיבא זהה לשיטת תנא קמא, ומתרצת: "איכא בינייהו חוץ לארץ".

בפשטות נראה להבין, וכך מדויק מדברי רש"י [ד"ה הוה שדיין ליה לבנין], שרבי עקיבא מאמץ את שיטת תנא קמא שאסור להפנות לרוח שבו המקדש, אלא שתנא קמא אוסר זאת בארץ בלבד, ורבי עקיבא אוסר אפילו בחוץ לארץ. לפיכך, בבבל שהיא במזרחה של ארץ ישראל אסור להפנות מזרח ומערב, אבל בארץ הנמצאת בצפונה או בדרומה של ארץ ישראל, אסור להפנות צפון דרום, כפי שאסור בגליל.

הרמב"ם [הל' בית הבחירה פ"ז ה"ט] מביא הלכה זו, ואינו מחלק בין ארצות שונות, משמע שלדעתו בכל העולם אסור דוקא מזרח ומערב. נראה להסביר, שהרמב"ם למד שבהסבר הגמ': "איכא בינייהו חוץ לארץ" טמון הבדל מהותי בין שיטת רבי עקיבא לשיטתם של שאר התנאים. שאר התנאים אוסרים מפני מקום המקדש, ולכן האיסור מצטמצם לארץ ישראל בלבד. רבי עקיבא, שמרחיב את האיסור אף לחוץ לארץ, סובר שהאיסור הוא מפני מקום השכינה, והצד שההיכל בו מציין בשבילנו את מקום השכינה¹.

הירושלמי [פ"ט ה"ה (ס:)], מובא בתוס' ד"ה רבין מסייג את הדין: "ובלבד שאין שם כותל". הרא"ש [סי' כח] מצטט את הירושלמי, ופוסק להלכה על פיו שבבתי כסאות שיש להם מחיצות, מותר להפנות אפילו כלפי מזרח ומערב. הרמב"ם [הל' בית הבחירה פ"ז ה"ט] משמיט את התוספת של הירושלמי, מוכח שלדעתו אסור להפנות כלפי מזרח ומערב אף במקום הגדור במחיצות.

דין דומה לדין המובא בסוגייתנו מובא בפרק ראשון [ה:]: "תניא, אבא בנימין אומר: על שני דברים הייתי מצטער כל ימי... ועל מטתי שתהא נתונה בין צפון לדרום". כשם שמפני כבוד השכינה אסור לאדם להפנות כלפי מזרח ומערב, כך אסור שמיטתו תהיה בין מזרח למערב.

נחלקו הראשונים במהות הדין, שמיטה צריכה להיות נתונה בין צפון לדרום, ובגדריו. הרמב"ם [הל' בית הבחירה פ"ז ה"ט] פוסק: "אסור לאדם לעולם שיפנה או שיישן בין מזרח למערב... מפני שההיכל במערב... אלא בין צפון לדרום נפנים וישנים". הרמב"ם מחבר את דין ישנים לדין נפנים, ובשניהם יש איסור להיות נתון בין מזרח למערב ומותר רק בין צפון לדרום.

¹ עיין בית יוסף [סי' ג סע' ה ד"ה ומשמע, ומיהו] המפרש כך גם את שיטת הרי"ף, הרא"ש והטור. הדרכי משה [אות ב] דוחה את דבריו וסובר שלדעתם אסור להפנות כלפי המקדש ולא כלפי מערב ומזרח, והסיבה שהטור כתב מזרח ומערב היא מפני שארצו נמצאת במערבה של ארץ ישראל.

הטור [קיצור פסקי הרא"ש פ"א ס"ז] חולק על הרמב"ם ופוסק: "וטוב ליתן מטתו בין צפון לדרום ויהיו לו בנים זכרים". משמע מלשון הטור שהוא חולק על הרמב"ם בשלוש נקודות האחרונות זו בזו. לדעת הרמב"ם הדין הוא מפני כבוד שכינה הנמצאת במערב, ואילו לדעת הטור כדי שיהיו לו בנים זכרים. לדעת הרמב"ם אין ליתן את המיטה בין מזרח למערב, ואילו לדעת הטור יש ליתן את המיטה בין צפון לדרום. לדעת הרמב"ם דין זה הוא איסור, ואילו לדעת הטור דין זה הוא רק הנהגה טובה כסגולה בעלמא [ולכן בספרו הוא משמיט דין זה]. התוס' (ה: ד"ה כל) סוברים כרמב"ם שהאיסור ליתן את מיטתו בין מזרח למערב הוא מפני כבוד שכינה, אך לדעתם האיסור הוא רק בשעה שמשמש מיטתו.

הגמ' [סב-סג:] מביאה הלכות נוספות הנוהגות בבית הכסא: א. אין נפרעין מעומד אלא מיושב. ב. אין מקנחין בימין אלא בשמאל. ג. היכן מתפנים [עולא: אחורי הגדר - נפנה מיד, בבקעה - כל זמן שמתעטש ואין חברו שומע. איסי בר נתן: אחורי הגדר - כל זמן שמתעטש ואין חברו שומע, בבקעה - כל זמן שאין חברו רואהו]. ד. לעולם ינהיג אדם את עצמו ליפנות שחרית וערבית. ה. אסור לדבר בבית הכסא.

הרמב"ם מחלק את הלכות בית הכסא לשניים:

א. איסור להפנות בין מזרח למערב - הלכות כבוד שכינה המובאות בהלכות בית הבחירה [פ"ז].

ב. שאר ההלכות - הלכות צניעות המובאות בהלכות דעות [פ"ה ה"ו].

לדעת הרמב"ם יש הבדל מהותי בין שתי ההלכות הללו. הלכות כבוד שכינה הן הלכות גמורות המחייבות כל אדם מישראל. הלכות צניעות מובאות ברמב"ם בפרק ה' מהלכות דעות, פרק העוסק בהנהגות "החכם", משמע שלדעתו אין כאן חיוב גמור.

הגמ' מביאה דין נוסף שאינו קשור לא להלכות כבוד שכינה ולא להלכות צניעות: "משמש ושב ואל תשב ותמשמש, שכל היושב וממשמש אפילו עושין כשפים באספמיא באין עליו". דין זה הוא מענייני בריאות, והוא מצטרף לדינים נוספים שמובאים בגמורות שונות [לא יאנוס לדחוק עצמו יותר מדי (שבת פב.), לא יקנח בחורס (שם), לא בעשבים יבשים (שם) ולא בצרור שקנח בו חברו (נה.)]. הרמב"ם משמיט הלכות אלו.

סיכום

"הנהגת בית הכסא" מתחלקת לשלושה דינים שונים:

א. כבוד שכינה ומורא מקדש - אסור להפנות בין מזרח למערב, אסור להטיל מים כלפי המקדש.

ב. דיני צניעות - לא יגלה בגדיו עד שישב, יתרחק מכל אדם וכו'.

ג. ענייני בריאות - לא יקנח בעשבים יבשים וכו'.

הרמב"ם סובר שהדין הראשון הוא הלכה גמורה שכולם חייבים בה. הדין השני הוא הלכה מהלכות דעות המחייבת את החכמים הנוהגים בצניעות יתרה. הדין השלישי אינו הלכה אלא עצה בעלמא.

נחלקו הראשונים בגדרי הדין הראשון. רש"י סובר שהאיסור הוא להפנות כלפי המקדש, ואילו הרמב"ם סובר שהאיסור הוא להפנות כלפי מזרח ומערב. הרמב"ם סובר שכשם שאסור להפנות כלפי מזרח ומערב כך אסור גם לישון כלפיהם, ויש להקפיד שמיטתו תהיה נתונה בין צפון לדרום. התוס' מסכימים עם הרמב"ם במהות החיוב שמטתו תהיה נתונה בין צפון לדרום, אך לדעתם האיסור הוא בשעת תשמיש המיטה בלבד. הטור סובר שאין חיוב ליתן את מטתו בין צפון לדרום אלא רק מנהג טוב כדי שיהיו לו בנים זכרים.

הלכה

השו"ע [סי' ג] פוסק את כל ההלכות המובאות בסוגיה כהלכות גמורות. בסעיפים ג, ט, יא השו"ע פוסק את הלכות בריאות של בית הכסא. בסעיפים ב, ד, ה, יב השו"ע פוסק את הלכות צניעות. בסעיפים ה-ז השו"ע פוסק את הלכות כבוד השכינה.

השו"ע [סע' ה] פוסק שהאיסור להפנות בין מזרח למערב הוא רק במקום שאין בו מחיצות. הוא [סע' ו] פוסק שאסור למשמש מטתו ליתן מטתו בין מזרח למערב, ומוסיף שנכון להזהר אפילו כשאין אשתו עמו. המשנה ברורה [סקי"א] מביא תשובת מנחם עזריה הפוסק על פי הזוהר שראוי ליתן את המיטה בין מזרח למערב, אך הוא פוסק שראוי לנהוג כשו"ע. ערוך השלחן [סע' יג] חולק על המשנה ברורה ופוסק: "ואנחנו אין נזהרים בזה ואנו תופסים כהטור לדינא, ועוד דיש מחלוקת בין הגדולים אם בין צפון לדרום הכונה ראשה ומרגלותיה או רוחב המטה ולפי זה נפל הק דינא בבירא".